

**РАДЗИВІЛЛІ О.А.,
кандидат юридичних
наук, доцент**

*Київський міжнародний
університет*

Зміни основоположних теорій (парадигм) у науці тривалий час відбувалися революційно, "стрибкоподібно". Проте з ХІХ ст. спостерігається настільки інтенсивне зростання кількості й різноманіття наукових парадигм, що розвиток системи знань, вочевидь, набуває нової якості, а саме – безперервного еволюційного оновлення. Тому весь комплекс змін, що відбуваються в сучасних науках, досить зручно об'єднувати поняттям "постмодернізм". Термін "постмодернізм" означає "найновіше – те, що буде після сучасності". Тобто постмодерністами можна назвати всі ідеї, які прийдуть на зміну сучасним (модерним) теоріям¹.

Глумачення самої суті явища постмодернізму різноманітне й досить суперечливе. Детальний аналіз постмодерністських поглядів в історичних науках подає С. Терно, і, як приклад, наводить тривожні й негативні характеристики окремими авторами постмодернізму, як "ідеології суб'єктивізму, релятивізму, скептицизму та нігілізму в історії"². Він, зокрема, посилається на оцінку постмо-

**ПОСТМОДЕРНІЗМ
У НАЙКОНСЕР-
ВАТИВНІШІЙ З
ДИСЦИПЛІН, АБО
ПЕРСПЕКТИВИ
КУРСУ ІСТОРІЇ
ДЕРЖАВИ І
ПРАВА**

дернізму В. Лісовським, що розглядає це явище як "скептичне неприйняття будь-яких апіорних моделей, всього, що конструюється як узагальнення"³, тобто альтернативу конструктивному підходу до науки, до її головної функції – моделювати й систематизувати отримані знання. З таким негативним і досить однобічним тлумаченням явища постмодернізму важко погодитися. На нашу думку, критерієм об'єднання різних напрямів досліджень та ідей в понятті "постмодернізм" може бути лише їх новизна і несхожість із пануючими доктринами. Зокрема, для історичних наук можна визначити такі постмодерні напрямки досліджень:

- пошук і розробка методів вивчення унікальних явищ, характерних саме для історичних знань;
- систематизація гносеологічної проблематики історичних знань, зокрема визначення напрямів дослідження процесів збереження й деформації інформації в часі;
- формування принципів ретроспективного відтворення соціальних середовищ минулого;
- вдосконалення методології ретроспективної оцінки історичних фактів, зокрема ефективного "зняття похибок" індивідуального й соціального суб'єктивізму історичних свідчень;
- порівняльний аналіз і систематизація специфічних для різних культурних традицій поглядів на сутність історичних знань, зокрема на такі характеристики буття як час, плінність, циклічність, розвиток та інші форми відображення динаміки соціальних явищ;
- адаптація до моделювання соціальних явищ методів природничих наук з дослідження нелінійних багаторівневих процесів розвитку;
- моделювання процесів утворення соціальних систем минулого та їх розвитку як систем, здатних навчатися.

У правознавстві ознакою постмодернізму є "розпад культурної одноголосності" в розумінні права: сучасне правознавство починає визнавати необхідність різноманіття і гнучкості правових рішень, залучення при їх винесенні досвіду різних правових і "квазіправових" традицій. Постмодернізм розглядається як альтернатива пануючій концепції праворозуміння, що базується, за визначенням В.В. Касьянова і В.Н. Нечипуренко, на "репрезентативній теорії істини, всезагальності й законності"⁴. Упевненість у репрезентативності, тобто в повній відповідності офіційного тлумачення явища – його об'єктивній сутності, породжує, у кінцевому рахунку, монополію на істину. Принципи всезагальності і законності в праворозумінні відображають юридично-догматичну переконаність у тотожності права волі законодавця і робить останнього єдиним суб'єктом, що може встановлювати правила. Але постмодернізм розглядає скоріше як міф (або, додамо, як конвенцію, домовленість), ніж як об'єктивне відображення дійсних явищ такі легалістські (тобто пози-

тивістські, догматичні)⁵ поняття як "правова норма", "закон", "юридична сила", "законність", "правопорядок" тощо. В.В. Касьянов і В.Н. Нечипуренко вважають, що ознаками постмодернізму в правознавстві мають стати такі нові поняття і категорії як: "перспективістська раціональність", "творче правосуддя", "системна теорія істини", а також суд, що враховує досвід різних культур й нові форми правового мислення⁶. Крім того, на наш погляд, особливо актуальним для сучасних юридичних наук стає вивчення й моделювання різноманітних напрямів взаємодії знань онтологічних (тобто знань, що відображають об'єктивну реальність, буття) і деонтологічних (тобто знань про належне, знань-приписів), а також система різномасштабного моніторингу соціальної дієвості права. Остання пов'язана з поняттям соціабельності юриспруденції. Це поняття пов'язує "коефіцієнт корисної дії права" передовсім з його здатністю узгоджувати конфлікти суперечливих інтересів різних соціальних груп, що є найважливішою умовою уникнення соціальних криз. Підвищення ефективності "соціальної дії" права обумовлено також зростанням правосвідомості суспільства, і є, загалом, функцією освіченості суспільства, що забезпечує зворотний зв'язок між правом і суспільним життям, серед іншого роблячи правотворчість безпосередньо орієнтованою на потреби особи й суспільства.

Дисципліни, предметом вивчення яких є історія найважливіших для розвитку цивілізації соціальних інституцій – Держави і Права, традиційно є дуже консервативними. Це обумовлено, передовсім, ідеологічною перевантаженістю відповідного напрямку знань. Однак, як і вся система знань, ці дисципліни не повинні бути фетишем, тим більше, що потреба в неупереджених і об'єктивних знаннях цього напрямку є загальнозрозумілою. Необхідні зміни у викладанні дисциплін з історії держави і права можна, на наш погляд, окреслити через три пов'язані між собою "переходи":

- від монокультурної до мультикультурної моделі цивілізації;
- від конфліктуалістської до солідаристської концепції розвитку суспільства;
- від юридично-догматичного до соціологічно-правового праворозуміння.

Ідея мультикультурності констатує перехід від світу, де беззастережно домінує культура Заходу, до світу, де різні етнокультурні традиції мають рівну цінність як незамінні складові спільної культурної та історичної спадщини людства. Внутрішнє різноманіття є чи не найбільш важливою умовою сталості розвитку будь-якої системи, оскільки воно забезпечує адекватність відгуків системи на різнобічні виклики середовища. Для сталого розвитку людства ідея мультикультурності важлива як принцип рівноцінного відношення до досвіду етнокультурної традиції кожного суспільства. Кожна така традиція може бути розкрита для людства най-

кращими, найціннішими своїми рисами лише в режимі взаємоповаги і співробітництва, при недопустимості приниження однієї культури перед іншою. У міжнародному праві необхідним доповненням моделей мультикультурності і сталого розвитку людства є солідаристська модель світового порядку і її складова – концепція "спільної спадщини людства". Остання, виходячи з усвідомлення людством відповідальності перед своїми прийдешніми поколіннями, зосереджує увагу світового співтовариства на необхідності міжнародно-правового захисту системи загальнолюдських цінностей, у тому числі й його етнокультурного різноманіття.

Ідея мультикультурності в теоретичних дослідженнях втілюється в плюралізмі й "мирному співробітництві" суперечливих наукових парадигм, у сприйнятті кожної з них не як "єдиновірної" догми, а як інструментів пізнання, що конкурують, взаємодоповнюються і повинні застосовуватися комплексно, у контексті цілей дослідження. Теоретичні концепції, предметом яких є моделі складних явищ, за своєю природою не можуть бути єдиноможливими. Різнібічні теорії та моделі лише в сукупності формують об'єктивне відображення реальності. Тому плюралізм (різнібічність) моделювання й релятивізм (відносність) сприйняття будь-якої з розроблених моделей є необхідною умовою ефективності теоретичних розробок. Виходячи із цього, різноманіття типів історичного мислення та історичних моделей є природним і необхідним. Однак тут слід застосовувати "бритву Оккама" – оптимізацію різноманіття до кількох узагальнених типів. Більшість давніх теорій розвитку держави і права в історії відповідних учень зводиться до таких моделей як "спіраль" і "древо" розвитку. Це найпростіший – "аналоговий" підхід, який полягає в повторенні природних "підказок" при оцінці й моделюванні історичних процесів. Розкладаючи виявлені в природі аналогії на окремі елементи, ми отримуємо більш гнучкі алгоритми розвитку. Загалом історичні моделі можна згрупувати в **три** альтернативні **пари** взаємодоповнюючих характеристик: 1) перервність і безперервність; 2) прогрес і деградація; 3) розщеплення й інтеграція.

Плюралізм і релятивізм, важливий для всебічності і ефективного наближення до об'єктивності теоретичних знань, недопустимий, з одного боку, для знань, отриманих емпіричним шляхом, а з другого – для знань про "вічні цінності". Якщо необхідність абсолютної достовірності фактів загалом зрозуміла, то абсолютність системи цінностей є не настільки очевидною. Специфіка досвіду кожної етнокультурної традиції у формуванні своєї системи цінностей обумовлює різноманіття "по формі" – прояву, визначення, захисту цих цінностей. Однак це видиме різноманіття, безумовно, потребує узгодження "по суті" – у сфері визначення об'єктивних причин і суб'єктивних загальнолюдських мотивів впровадження системи цінностей. Іншими словами, все, що кожна доб-

ра, чесна й порядна людина відчуває як найголовніші людські цінності, знищення яких не можна допустити, має бути систематизоване, викладене в зрозумілих для будь-якої людини формах й захищене правом як стандарти, на які слід орієнтуватися⁷. Проте формування певних стандартів "за змістом" є не уніфікацією, а координацією, оскільки живе різноманіття форм передання й збереження загальнолюдських цінностей забезпечить їх ненасильницький, узгоджений із традицією поступ перед різними для кожної традиції шляхами.

У зв'язку із цим у порівняльному правознавстві ідея мультикультурності спонукала до відмови від планів розробки єдиної системи права "для всіх часів і народів", на які орієнтувалися компаративісти початку ХХ ст.⁸ Дослідження порівняльного правознавства мають зосередитися на порівняльному пізнанні соціальної природи й соціальної дії права в межах кожної етнокультурної традиції. "Золотий фонд" людського досвіду з врегулювання суспільних відносин становлять не уніфіковані правила, а гнучка багатоваріантна система засобів вирішення "типових" соціальних проблем різними способами в різних суспільствах.

Перехід від конфліктуалістського до солідаристського⁹ бачення історії й права змінює як уявлення про головні чинники розвитку суспільства, так і розуміння ролі права в цьому розвитку. Солідаризм виходить з того, що нормальний стан (власне сталий розвиток) суспільства обумовлений наявністю спільних для усіх його членів цінностей і перевагою цих цінностей над суперечливими інтересами різних соціальних груп у його межах. Конфліктуалізм же в якості головного чинника історії називає боротьбу за гегемонію різних соціальних груп (націй, класів). Конфліктуалізм бачить у праві один із засобів панування, а зв'язок держави й права розглядає як правове забезпечення насильства й насильницьке забезпечення права. Солідаризм же в праві бачить засіб раціонального й справедливого узгодження суперечливих інтересів різних соціальних груп заради уникнення криз і революцій.

Солідаризм, на відміну від конфліктуалізму, зокрема марксизму, не закликає "сміючись прощатися із минулим", руйнувати його "до основанья". Солідаризм вважає досвід, пам'ять та історію найважливішими засобами сталого розвитку людських спільнот – від окремих родів і народів до усього людства. Ідеологія солідаризму спонукає до шанобливого вивчення історії будь-якого народу чи цивілізації, зосереджуючи увагу істориків не на кривавих перемогах і надприбуткових махінаціях, а на механізмах спадковості. Ці своєрідні "ДНК людських культур і цивілізацій" – мають бути пізнаними й захищеними від "соціальних мутацій" – заради безкризового розвитку прийдешніх поколінь. Солідаризм розуміє історію як одне з найважливіших джерел об'єктивних знань і соціального досвіду, але ні в якому разі не як ідеологічну зброю.

Досвід як самоцінне явище має бути лише правдивим. Тому головним принципом історичних наук має бути принцип верховенства історичної справедливості та історичної достовірності. Його, на нашу думку, можна конкретизувати такими положеннями:

1. Принцип історичних реконструкцій, як і будь-яких наукових досліджень – "не нашкодь!": історія повинна виконувати конструктивну функцію, мати на меті не руйнування, а поліпшення суспільства.

2. Головна мета історичних реконструкцій – через усвідомлення його закономірностей – досягти кращого розуміння перспектив розвитку.

3. Не може бути жодного суспільства, жодного періоду в історії, стосовно якого не потрібна достовірність, однак подання достовірної історичної інформації не повинно збільшувати ненависть між людьми, що досягається вихованням солідаристського розуміння історії.

4. Не всяке минуле має право на сучасність: відтворення деяких його елементів може дати дуже негативні наслідки; історично-інформаційна цінність явищ минулого (традицій, суспільних відносин, засобів їх регулювання) сама по собі не є приводом для їх некритичної актуалізації.

5. Людство має спільні цінності, вони споконвіку інтуїтивно відчувуються кожною людиною, але їх усвідомлення в різних суспільствах відбувається по-своєму, поступово й нерівномірно: боротьба за них є головним засобом вербалізації та раціонального усвідомлення таких цінностей, після чого вони можуть бути визначені й ефективно захищені через міжнародні та державно-правові інституції.

6. Будь-який етнос є за походженням поліетнічним, тобто має в собі залишки більш давніх народів, зберігаючи назву одного з них, або сприйнявши нову: вивчаючи історичні протистояння сусідніх народів, слід виходити з того, що сторони минулих конфліктів досить багато несуть у собі "крові й досвіду" один одного, а злодії та герої були в історії кожного народу.

7. Людство є єдиним видом: походить від однієї популяції і дає "продуктивних нащадків" у шлюбах між представниками будь-яких расових типів (відкрито в 1950-х рр., закріплено в Декларації ЮНЕСКО 1997 р.); деградація ж окремих спільнот є наслідком накопичення негативу соціокультурного походження.

8. Будь-які моделі й ідеї, у тому числі – історичні, є лише знаряддями пізнання: вони не можуть бути "єдино вірними", повинні удосконалюватися, бути різноплановими, конкуруючими, взаємодоповнюючими.

В історико-правових реконструкціях солідаризм виходить з дещо детерміністського постулату, що розвиток Держави відбувався в напрямку зростання ефективності забезпечення нею суспільного порядку й безпеки громадян, а розвиток Права – у напрямку зростання ефективності забезпечення ним справедливості. У контексті солідаристського підходу

історія держави і права розглядає розвиток цих інститутів як процес багаторазових відгуків на багаторазові виклики у вигляді соціально-політичних криз, головним наслідком чого стало переконання, що без належних механізмів забезпечення справедливості – тобто Верховенства Права, неможливе й стабільне та надійне функціонування механізмів захисту Порядку й Безпеки – тобто Держави.

У ХХ ст. зміни в правознавстві пов'язані з переходом від юридично-догматичного до соціологічно-правового розуміння права¹⁰. Нове праворозуміння виходить з того, що право – це правила, які може створювати не лише держава (законодавець), а й будь-яка соціальна група, при умові що для членів цієї групи визначені правила є обов'язковими¹¹. Юридична ж догматика вважає правом лише владні приписи законодавця і зосереджена на вивченні джерел права, юридичної техніки та інших "позитивних" (матеріально визначених) правових явищ. Догматичній юриспруденції для дослідження об'єктивних законів розвитку права не вистачає комплексності підходу соціології, що вивчає суспільство в єдності його матеріальної та духовної (позитивної та аксеологічної) складових. Соціологія права розглядає право як органічну й невід'ємну складову системи найважливіших соціальних інституцій, тісно пов'язаних між собою. Кожна така інституція має свою "спеціальну" соціологію: економічну, політичну, релігійну, екологічну, медичну, педагогічну і юридичну (соціологію права). Об'єктом соціології, як загальної, так і будь-якої спеціальної, є суспільство в цілому, хоча соціологія права зосереджена при цьому на теорії та практиці регулювання суспільних відносин, що і становить її предмет.

Історія держави і права разом з порівняльним правознавством стають соціологічно-правовими дисциплінами, "відходячи" від юридичної догматики¹². Це, серед іншого, означає перехід до комплексного вивчення інститутів держави і права в їх динаміці й повноті надсистемних зв'язків з усіма іншими соціальними інституціями. Історія цих інституцій вже не зводиться до однолінійного прогресу чи до якоїсь однієї офіційно затвердженої моделі. Соціологічно-правовий підхід потребує гнучкого й різнобічного моделювання суспільств, цивілізацій, політико-правових інституцій – як "нелінійних", динамічних, багаторівнево еволюційних суспільних явищ, які є одночасно процесами й "тілами". Їх моделювання має виходити з їхньої здатності навчатися й обирати оптимальну поведінку на виклики різномасштабних середовищ, мати механізми саморегуляції та пам'ять, тощо.

Для соціологічно-правового дослідження історії держави і права логічною є зміна об'єкта вивчення. Адже об'єктивно носіями культурної традиції є не окремі держави чи їх правові джерела, а великі суспільства регіонального масштабу – цивілізації, які, відповідно до ідей А. Тойнбі,

виступають "єдиницями вивчення історії". Регіональна цивілізація як соціально-політична система характеризується специфічним комплексом політико-правових механізмів, що лише в усій їх повноті визначають її характерні особливості, даючи можливість порівнювати її з іншими цивілізаціями. Виділення основних правових сімей сучасності узагальнено відтворює мозаїку нині існуючих цивілізацій (із врахуванням того, що домінуюча останні п'ятсот років Західно-християнська цивілізація має складнішу систему права, ніж "старші" цивілізації).

Регіональні цивілізації як єдиниці вивчення історії держави і права, серед іншого, дають можливість уникнути характерної для більшості підручників з відповідного курсу помилки – розгляду об'єктів різної зрілості, складності, рангу під однією й тією ж назвою – "Держава". Цикл розвитку регіонального суспільства – творця цивілізації дає повну картину трансформації старих чи формування нових засобів регулювання суспільних відносин і ставить кожне державно-політичне утворення і відповідні джерела права в контекст загальних закономірностей розвитку цивілізації. А. Тойнбі виділяє таку загальну для розвитку всіх регіональних цивілізацій послідовність (алгоритм розвитку): 1) генеза (зародження) цивілізації; 2) розвиток цивілізації; 3) призупинення розвитку; 4) розпад (лихоліття) цивілізації; 5) створення "світової держави"¹³. Кожна з зазначених стадій має загальні для кожної цивілізації особливості – певний алгоритм. Його застосування спрощує вивчення величезного масиву інформації, накопиченого в різноманітних курсах історії держави і права, зосереджуючись на головній меті дослідження – усвідомленні на різних конкретних прикладах суспільної обумовленості інститутів Держави і Права, визначення міри їх своєрідності і подібності в різних суспільствах, зростання в історії зворотного впливу цих інституцій на розвиток суспільства.

Соціально-правовий підхід дозволяє також об'єктивніше оцінити специфіку розвитку соціальної еліти – вищих ешелонів влади давніх і сучасних суспільств. Еліти, як і суспільства, в цілому поведуть себе як системи (підсистеми), здатні до навчання. Можна зазначити, що відгуки давніх цивілізованих суспільств на зростання соціальних протиріч організовувалися переважно правлячою верхівкою цих суспільств. Сутність цих відгуків не розв'язувала питань соціальної справедливості, а зводилася, перш за все, до вдосконалення владних механізмів, зокрема поневолення й залякування.

Закон, пов'язаний у цивілізованих суспільствах з інститутом держави й забезпечений її силою, все більше звужував обсяги норм, встановлених "знизу" й "на рівних", які у вигляді звичаю, традиції існували з додержавних форм організації суспільства. Саме у відповідності до цієї авторитарної традиції юридична догматика й досьогодні характеризує право як Закон, дарований (чи нав'язаний) Державою, тобто явище

зовнішнє щодо народу. Але ні вдосконалення механізмів поневолення, ні зростання корпусу правил, встановлених "зверху", не дозволяли раннім цивілізаціям надовго уникати соціальних криз.

На противагу юридично-догматичному, соціально-правовий підхід виявляє "народні" (власне соціальні) витоки права, його обумовленість здатністю суспільства до самоорганізації та стверджує право виключно як "право рівних". З розвитком зрілості суспільств способи і засоби уникнення соціальних криз все більше "дрейфують" від ідей зміцнення ефективності влади до ідей забезпечення соціальної справедливості й розвитку "симетричного зворотного зв'язку" між "верхами" й "низами" суспільств. Засоби регулювання суспільних відносин поступово перестають бути "елітарними", стаючи надбанням все ширших верств суспільства. Соціологія права слідом за школою природного права (філософією справедливості) послідовно розвиває принцип рівності суб'єктів будь-яких правовідносин, незалежно від того, приватні ці відносини, чи публічні¹⁴.

На тлі узвичаєного розколу суспільств на окремі антагоністичні соціальні групи упродовж усього періоду розвитку цивілізацій, суспільства все частіше виступають як цілісні системи, що можуть навчатися й формувати все більш ефективні механізми саморегуляції, тобто давати все більш вдалі й довготривалі колективні для всього суспільства "відгуки" на проблеми, що постають перед ними. Історія привчає суспільну свідомість і мораль до усвідомлення основоположного принципу збереження безкризового (сталого) розвитку людства на усіх рівнях його організації: інтереси одних (індивідів чи громад) не повинні задовольнятися за рахунок порушення інтересів інших. Виходячи з ідей Р. Ієринга, публічний порядок у державі може бути довготривалим лише при умові, що він функціонує як "рівновага правоутворюючих приватних інтересів" окремих соціальних груп¹⁵.

Держава (або, більш широко, політична система) забезпечували суспільний лад, але останній не міг триматися довго, якщо не було іншої складової, яка б забезпечувала справедливість. Не в усіх суспільствах це було Право в юридично-догматичному його розумінні: це могли бути звичай, етичні норми, мораль, релігія. Але для того, щоб суспільний лад був тривалим, в усіх суспільствах намагалися сформулювати ідею про необхідність належного виконання саме головної функції права – забезпечення можливостей "по справедливості" вирішувати конфліктні ситуації і відновлювати порушену справедливість. Причиною загибелі держав і цивілізацій, як правило, ставали не стільки відверте беззаконня, скільки такий стан законодавства, правосуддя і всієї правоохоронної системи, який не захищав, а руйнував соціальну справедливість. Соціологічно-правовий підхід до історії держави і права чітко виявляє

тривалу й досі невирішену проблему взаємодії держави і права, яку можна назвати "Соціальним законом історії Держави і Права": коли Право не забезпечує справедливості, Держава не може гарантувати суспільний лад і безпеку громадян.

Вирішення цієї проблеми пов'язане із зміною стилю взаємодії держави, права і суспільства. Суть цих змін полягає у створенні нових інституцій (тобто легітимних і стабільних структур і механізмів), які б забезпечували постійний зворотний зв'язок між цими трьома складовими. Ідея громадянського суспільства, заснована на головному принципі права справедливості (і соціології права) – рівності суб'єктів правовідносин, в ідеалі має зняти асиметрію цих зв'язків. Однак крім асиметрії, такі зв'язки повинні мати ще й оптимальну динаміку (чи, скажімо, оптимальний набір інерційних рівнів) взаємодії між цими трьома складовими суспільства. І в цих питаннях співробітництво соціології та правознавства має велике майбутнє.

ПОСИЛАННЯ

- ¹ Див., зокрема: Бержель Ж.-Л. Общая теория права. – М., 2000; Терно С. Вони грають зовсім не так, або постмодернізм у сучасній українській історіографії // Генеза: Філософія. Політологія. Історія. – 2004. – №9. – С. 92-111; Циппеліус Р. Філософія права. – К., 2000.
- ² Терно С. Вони грають зовсім не так, або постмодернізм у сучасній українській історіографії // Генеза. 36. філософських, політологічних і соціологічних досліджень. Вип. 9. – К, 2004. – С. 92-93.
- ³ Там само. – С. 93.
- ⁴ Сорокин П. Социальная и культурная динамика. – СПб., 2000. – С. 39-41; Касьянов В.В. Нечипуренко В.Н. Социология права. – Ростов н/Д., 2002. – С. 448.
- ⁵ Алексеев С.С. Восхождение к праву. Поиски и решения. – М.: Норма, 2001. – С. 9.
- ⁶ Касьянов В.В., Нечипуренко В.Н. Социология права. – Ростов н/Д: Феникс, 2002. – С. 450.
- ⁷ Радзівілл О. А. Соціологія права та порівняльне правознавство // Проблеми державного будівництва в Україні. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Вип. 8. – К., 2004. – С. 265-266.
- ⁸ Цвайгерт К., Кетц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права. – М., 2000. – С. 22.
- ⁹ Тускоз Ж. Міжнародне право. – К.: Основа, 1997. – С. 265.
- ¹⁰ Цвайгерт К., Кетц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права... – С. 20.
- ¹¹ Карбонье Ж. Юридическая социология. – М.: Международные отношения, 1986. – С. 30.
- ¹² Там само. – С. 39.
- ¹³ Тойнбі А. Дослідження історії. – Т.1. – К.: Основа, 1998. – С. 655.
- ¹⁴ Лопаева В.В. Социология права. – М.: Норма, 2000. – С. 34.
- ¹⁵ История политических и правовых учений /Под ред. В.С. Нерсесянца. – М: НОРМА, 1997. – С.683.

Надійшла до редакції 21.09.2004